

УДК 141.319.8:111]:[271.2-722.52Сур:159.9.016.1](045)

**ПРОБЛЕМА ДИХОТОМІЇ ТА ТРИХОТОМІЇ  
В АНТРОПОЛОГІЇ МИТРОПОЛИТА  
СУРОЗЬКОГО АНТОНІЯ**

**MYKHAILO SYVAK. THE PROBLEM OF  
DICHOTOMY AND TRICHOTOMY IN THE  
ANTHROPOLOGY OF THE METROPOLITAN  
OF SUROZH ANTHONY**

**Сивак М. В.,**

кандидат богословських наук, доцент,  
Львівська православна богословська академія  
(Львів, Україна),

e-mail: sivakmv@ukr.net,  
ORCID 0000-0003-0120-1368

**Syvak M. V.,**

c. theol, s., as. prof.,

Lviv Orthodox Theological Academy (Lviv, Ukraine),

e-mail: sivakmv@ukr.net,  
ORCID 0000-0003-0120-1368

Стаття присвячена темі складу людської природи, зокрема взаємовпливу та поєднанні таких її частин, як тіла, душі і духу, що розглядається в контексті антропології митрополита Сурозького Антонія (Блума). Аналізується концепція так званого «християнського матеріалізму» владики Антонія та поняття «душі» як психічної сфери діяльності людини. У статті наводиться думка про те, що для митрополита Антонія більш притаманним є трихотомічний склад людини, хоча і про дихотомію він також говорить. Звертається увага на те, що цілісною людиною є лише та, в якій гармонійно поєднуються матеріальне і духовне начало.

Також у статті проводиться історичний аналіз думок християнських мислителів щодо даного питання і акцентується увага на тому, що більшість отців Церкви говорять про трьохскладовість людської природи, хоча і проводять відмінність між духом і душею, проте, не розглядають дух, як самостійну, відмінну від душі субстанцію. Зазвичай вони розуміють під духом або Дух Божий, тобто Благодать, присутню в людині, або мають на увазі різні стани душі, що відповідає такій формулі: «Душа і дух – найменування однієї і тієї ж сутності». Але під дією Божественної благодаті в душі встановлюється особливий життєвий лад. Іншими словами, дух – це та ж сама душа, тільки після свого благодатного оновлення.

У науковій публікації резюмується, що між тілом і душею, а також духовними переживаннями існує нерозривний зв'язок, оскільки тілесні відчуття людини впливають і є частиною того, що відбувається в її душі, серці і розумі. Саме таке гармонійне поєднання всіх трьох частин – тілесної, душевної і духовної складає ядро людської особистості.

**Ключові слова:** тіло, душа, дух, природа, дихотомія, трихотомія.

The article deals with the subject of the composition of human nature, in particular the mutual influence and the combination of such parts as the body, soul and spirit, which is considered in the context of the anthropology of Metropolitan Anthony of Sourozh (Bloom). The concept of so-called "Christian materialism" of Bishop Anthony and the concept of "soul" as a mental sphere of human activity are analyzed. The article suggests that trichotomous composition of man is more inherent to Metropolitan Anthony, although he also speaks of dichotomy. Attention is drawn to the fact that a holistic person is only one in which the material and spiritual principle are harmoniously combined.

In the article the historical analysis of Christian thinkers is also examined on the subject, and is focused on the fact that majority of Church Fathers talk about the threefoldness of human nature, although they distinguish between spirit and soul, but do not view the spirit as an independent, distinct from the soul.

They usually understand the spirit to be either the Spirit of God, that is, the Grace present in man, or they mean different states of the soul, which corresponds to the formula: "The soul and the spirit are the names of the same essence."

*But under the action of Divine grace, a special life-style is established in the soul. In other words, the spirit is the same soul, but only after its graceful renewal.*

*The scientific publication summarizes that there is an inextricable link between body and soul, as well as spiritual experiences, since the bodily sensations of a person influence and are part of what goes on in person's soul, heart and mind.*

*This harmonious combination of all three parts - the physical, the soul and the spiritual - forms the core of the human personality.*

**Keywords:** body, soul, spirit, nature, dichotomy, trichotomy.

**Постановка проблеми.** Однією із найактуальніших тем філософської антропології є питання складу людської природи. Століттями мислителі намагалися досягнути співвідношення в людині матеріального і духовного, знайти «ключ» до розуміння людської істоти. Осмислення даної проблематики дає можливість знайти відповідь на відвічне питання антропології: хто така людина та яке її призначення? В цій парадигмі досить вагомими є роздуми видатного церковного ієрарха митрополита Сурозького Антонія (Блума).

**Аналіз останніх досліджень.** Серед публікацій, присвячених дослідженню складу людської природи в контексті християнської антропології, окрім праць А. Сурозького слід зазначити твори відомого хірурга і богослова Л. Войно-Ясенецького («Дух, душа, тіло», К. Вальверде «Філософська антропологія», монографії грецьких мислителів Й. Зізіула-са «Буття як спілкування» та Х. Яннараса «Свобода етосу», численні праці викладача Оксфордського університету митрополита Калліста (Уера) (тут ми знаходимо, наприклад, всебічний аналіз співучасті тіла в молитовних ісихастських практиках) [10], праці М. Лоського та багато інших.

Варто зазначити, що А. Сурозький мав медичну освіту і протягом двадцяти років працював лікарем й, зокрема, був практикуючим хірургом. Тому темі людської природи: тіла, душі, духу, – владику приділяв багато уваги не лише як священнослужитель, але й як лікар. Досить часто митрополит виступав з лекціями у медичних навчальних закладах. Серед відомих бесід даної тематики варто зазначити наступні: «Людські цінності в медицині», «Питання медичної етики», «Тіло і матерія у духовному житті», «Тіло, дух, душа: цілісність людської особи» та багато інших.

**Формулювання мети та постановка завдання.** Метою наукової статті є виявлення і з'ясування специфіки антропологічного дискурсу у теологічно-філософській спадщині митрополита Антонія, а також співвіднесеність цих антропологічних ідей (зокрема дихотомічної та трихотомічної проблематики) із творчістю інших християнських авторів ХХ століття.

**Виклад основного матеріалу.** Антична філософія, міркуючи про людину, говорить про душу і тіло як різні субстанції, тобто аналізує (розщеплює на складові: душу і тіло, які можна відділити одне від одного та мислити як окремі реальності) природу; а вже у середньовічній християнській філософській традиції з'являється ідея іпостасі (особистості) та природи в її цілісності, не ділячи останню на складові (або про природу: як сутність і енергію, які невіддільні і немислимі одне без ін-

шого) [1, с. 94]. Тобто, християнській антропології притаманно говорити про людину не як про душу і тіло, а як про іпостась та природу. З цього приводу А. Сурозький зазначає, що «людина – не просто душа чи свідомість. Цілісна людина складається з тіла і душі разом, і повнота людини – тільки у їх спільності...Тіло без душі стає трупом, відділена від тіла душа стає спочилим, покійником. Справжня ж людина – людина втілена» [2, с. 94-95].

В антропологічних ідеях А. Сурозький розглядає і характеризує всі три складові людської природи, тобто тіло, душу та дух, будучи прихильником трихотомічної структури, але й не повністю відкидаючи дихотомічний поділ. Троїчна схема складу людської природи базується на словах апостола Павла з 1-го послання до солунян: «Сам же Бог миру нехай освятить вас у всій повноті, і ваш дух, і душа, і тіло у всій цілості нехай збережеться непорочно на пришестья Господа нашого Ісуса Христа» (1 Сол. 5:23). Вона досить поширена серед богословів, отців та вчителів Церкви. Душа, відповідно до цієї теорії, має те ж визначення, що й у дихотомічній. А дух – це дія, енергія, дар, якість душі. Відповідно до дихотомічної схеми, людина складається з душі й тіла, а душа й дух – синоніми. До цієї думки тяжив святий Василій Великий. Святий Феодорит Кирський стверджує: «Не на троє ділить людину Божественне Писання, але мовить, що творіння це складається із душі та тіла» [8]. Отже, відповідно до цього погляду, душа, або ж дух, – безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя.

Яке ж місце займає тіло в антропології А. Сурозького? Для того, щоб відповісти на це запитання, необхідно спочатку розглянути його осмислення матерії і загалом матеріалізму. Звичайно, він відштовхується від тогочасних панівних ідей, в тому числі й тлумачення матеріалізму, але висуває власне розуміння матерії. Загалом матеріалізм тлумачиться як визначальний напрям у розвитку філософії, який виходить з того, що світ існує сам по собі, ніким не створений і не знищений, закономірно змінюється, розвивається в силу своїх власних причин, що він становить єдину і останню реальність, яка виключає будь-яку надприродну силу, що матерія, буття є первинним, а свідомість, мислення – вторинним, похідним, що світ і його закономірності пізнавані. Матеріалізм протилежний ідеалізму» [9, с. 276].

У другій половині XIX ст. К. Маркс та Ф. Енгельс синтезували діалектику Г. Гегеля та матеріалізм Л. Фейєрбаха. На цій основі вони виробили детерміністську концепцію суспільного розвитку як зміни суспільно-економічних формацій (історичних ступенів суспільного розвитку, в основі яких лежить певний спосіб виробництва). Робітничий клас розглядається як виняткова спільнота, покликана перетворити світ, усупільнити всі засоби виробництва, узявши владу в свої руки, змінити суспільно-економічну формацію (здійснити соціальну революцію), знищити суспільство, у якому меншість експлуатує більшість, і побудувати справедливе суспільство, в якому будуть задовольнятися потреби кожної людини.

У XX ст. ця теорія стала основою грандіозного соціального експерименту в СРСР та інших країнах. Теорія діалектичного матеріалізму (марксизму-ленінізму) була догматизована і вульгаризована, а політична практика стала антигуманною, розглядаючи людей лише як матеріал для функціонування та мілітаристської експансії тоталітарної держави.

А. Сурозький, відповідаючи на виклики пануючих у той час матеріалістичних ідеологем, в результаті численних бесід та проповідей, виводить ідею «християнського матеріалізму». Митрополит знаходить точку опори в тому, що очевидно: тілі, матерії, речовині. Він каже прямо: «Християнство – це матеріалізм». Хід його міркувань такий: «Якщо звернутися до біблійного одкровення, до духу і подій Старого і Нового Завіту, – пояснює А. Сурозький, – стане зрозумілим, що все створене Богом було створене сповненим життя, живим, а не інертним і мертвим. Ми говоримо про мертву матерію, про інертну матерію, тому що ми самі засліплені і нечуттєві до життя речей і матерія уявляється нам тяжкою, непроникною і безжиттєвою. Але для Бога вона зовсім не така. Бог все створив таким, що воно здатне жити і радіти в Ньому. Це не означає, що у предметів є такого ж роду свідомість, яка є у нас, але чи можна стверджувати, що той розум, та свідомість, котрі є у нас, – краще, глибше, більш сприйнятливіші до Бога, аніж яка-небудь інша, можливо існуюча, свідомість. Все творіння існує в Бозі, все здатне пізнавати свого Господа, здатне радіти на свого Спасителя і здатне сяяти, відображати світло Самого Бога» [2, с. 98]. Подібно до таких роздумів, М. О. Лоський в книзі «Світ як органічне ціле», а також у багатьох інших працях, так само стверджує можливість сприйняття всіх «субстанційних діячів» світу, в тому числі атомів і т.д., як свідомо мислячих суб'єктів [4].

Розвиваючи свою думку, А. Сурозький зазначає, що «матерія повинна нам уявлятися живою, здатною мати спілкування з Богом, Який її створив. В цьому відношенні ми можемо сказати, що і через матерію і в самій матерії, з якої створена людина, людина має спілкування з Богом. Вона, таким чином, є не тільки субстратом якогось матеріального її існування, але також і основою всього її життя в Бозі. Дух також – і набагато більше – очевидно корениться і сягає своїми засадами в Господа. І ось, віруючі на досвіді, а також в межах свого світогляду, стверджують, що Божественна дія може до них дійти шляхом матеріального впливу» [2, с. 98].

Таким чином, якщо Бог є творцем світу і в акті створення викликав з небуття все видиме і невидиме, в тому числі й всю матерію, то, на думку А. Сурозького, все творіння, а отже і речовина, здатна «впізнати» свого Творця й «відгукнутися» на Його поклик.

Ще більш чіткіше такий статус матерії актуалізується, в розумінні митрополита Антонія в момент Боговтілення, зокрема він зазначає: «якщо цей матеріальний світ виявився здатним вмістити Самого Бога, якщо якась частка, фізична частка цього світу могла з'єднатися з Самим Богом і в цьому не згоріти, не бути зруйнованою, а залишитися не-

ушкодженою, – то, дійсно, і матерія розкривається в наших очах до абсолютно небачених масштабів. Чому я і кажу, що християнство – єдиний матеріалізм, який надає граничне значення матерії, а також й історії людини, через Втілення Бога раптом отримує вічний вимір, божественний вимір, трансцендентальний вимір: не в майбутньому, а ось зараз, тому що Бог серед цієї історії – і людина стає якоюсь дивно величною» [2, с. 196].

А. Сурозький стверджує, що «Християнство надає матерії абсолютне і остаточне значення. Для матеріаліста матерія – будівельний матеріал. Для християнина матерія – щось таке, що повинне увійти в Царство Боже, просяяти Божественним причастям, коли Бог буде все у всьому (1 Кор 15:28)

Для підтвердження цієї думки владика Антоній посилається на слова святого І. Сирина, який каже, що тільки той може молитися чистою молитвою, хто примирився з Богом, з собою, з ближнім і з усіма предметами, яких він торкається, тобто, хто кожен предмет розглядає як потенційну святиню [2, с. 370-371].

В одній із бесід А. Сурозький, з цього приводу, поділився такими спогадами: «я пам'ятаю чоловіка: коли, задумавшись, він недбало кинув ганчірку, якою витирав стіл, то схопився, взяв її назад і поклав на місце зі словом «Пробач!» Це може здаватися безглуздістю, але це говорить про цілісне ставлення до будь-якої матеріальної реальності» [2, с. 370-371].

Отже, на думку А. Сурозького, матерія в своїй суті є, певною мірою, святинєю, оскільки весь матеріальний світ є Божим творінням і, висловлюючись біблійною мовою, створений «добрим».

Відтак, говорячи про тіло людини – матеріальну складову її природи, А. Сурозький зазначає, що «тіло людини безкінечно більш значиме і володіє безкінечно більшими можливостями, аніж люди собі зазвичай думають» [2, с. 97]. «...потенційно тіло кожного з нас – мощі, тому що кожен із нас покликаний до святості» [2, с. 370]. Таким чином, християнській антропологічній думці притаманне благоговійне ставлення до людського тіла, як до святині, що проявляється, навіть, до тіла померлої людини. А. Сурозький про це говорить: «Ми благоговійно і любовно відспівуємо тіло людини; цим тілом людина увійшла в світ, цим тілом вона сприйняла все, чим світ багатий, – і страшне, і дивне. Цим тілом вона долучилася до Таїн Божественних – Хрещенням, Миропомазанням, Причастям Святих Дарів, Соборуванням – усіма цими чудовими діями, якими Бог матеріально повідомляє і тілу, і душі, і духу людському вічне життя. Через тіло була проявлена лагідність і любов, тіло виконувало Христові заповіді» [2, с. 65].

А. Сурозький проблему дихотомії і трихотомії вирішував наступним чином: «Ми всі, – говорить він, – володіємо тілом, і душею, і духом. Тіло і дух – ось два основні чинники, які з'єднують нас з Богом і зі створеним світом. Адам був створений з пороку земного. Він не був результатом різкого стрибка від тваринного до людства, він не є остання стадія еволюційного розвитку. Бог не створив

його, перетворивши в людину найдосконалішу і привабливу мавпу. Бог взяв порох земний, так що людина в усьому подібна до всього створеного Богом. Ми складаємося з тієї ж речовини, що і кожен атом, і кожна галактика. Кожен атом і кожна галактика і все суще між цими крайніми межами може впізнати себе саме в нас, в нашому тілі.

А на іншому краю – наш дух. Коли був створений Адам, Бог вдихнув в нього Своє життя (Бут 2:7). Дихання Боже всередині нас і робить нас подібними Богу, і дозволяє нам рости від емпіричного людства до істот, сповнених Божества, які з невинності виростають у святість. Від безгрішності Адама, через падіння людини, через покаєння, через викупну справу Христа, через наше єднання з Ним ми зростаємо в єдність з Богом і стаємо співучасниками Божественної природи (2 Пет 1: 4)» [3, с. 858]. Сучасний мислитель О. Давиденков каже, що «душа і дух – найменування однієї і тієї ж сутності. Але під дією Божественної благодаті в душі встановлюється особливий життєвий лад. Іншими словами, дух – це та ж сама душа, тільки після свого благодатного оновлення [5]. У апостола Павла слово «душевний» є синонімом «плотського» і в цьому сенсі протиставляється «духовному» (1 Кор. 2, 13-3, 1). Тому протиставлення душі і духу в Євр. 4, 12 має у ап. Павла моральне, а не онтологічне значення, тобто вказує на різну спрямованість помислів і намірів серцевих: чи спрямовані вони до «духовному» або до «душевного», «плотського». Використовуючи метафору преподобного Симеона Нового Богослова, можна сказати, що дух людини – це наче «душа душі» [7, с. 86].

А. Сурозький, розмірковуючи про душу, каже: «між тілом і духом – людська душа. Душа – це наш розум, наші емоції, всі форми свідомості, які є в нас. І це – вразливе місце нашого життя, тому що сюди спрямовані всі спокуси. Диявол не може спокушати нашу плоть. Один з отців Церкви сказав, що коли ми говоримо про гріхи плоті, ми говоримо не про те, що плоть наша гріховна, але про ті гріхи, які наша душа робить проти нашої плоті. Я голодний, тому що тіло вимагає їжі, але я проявляю жадібність, тому що душа робить вибір між тим, що здається жаданим, і іншим» [3, с. 858].

Говорячи про вплив душі на тіло, А. Сурозький зазначає, що «... у всіх своїх проявах наше тіло чисте і природне. Воно втрачає природність і чистоту через те, що на нього проектує душа, – жадібність, похоть і т. д. Саме тут і діє диявол, бо він може підказати: «Навіщо їсти хліб, коли можна взяти пряник? Чому не покористуватися тим-то і тим-то? (Що не зовсім незаконно, але без чого краще було б обійтися). Тобі ж буде це приємно!»». І нав'язує це нашому тілу, яке поступово розбещується душею» [3, с. 858].

Як уже зазначалося, для А. Сурозького, душа – це психіка, психічна діяльність людини. Цій темі митрополит приділяв багато уваги, причім не лише у пастирському чи теологічному вимірі, але й у медико-психіатричному. Згадуючи про своє університетське навчання, владика Антоній розповідав про те, що у нього були дуже гарні викладачі



з психології та психіатрії [3, с. 865], які, говорячи про психічне життя людини, торкалися також і фрейдизму та різних новітніх віянь у даній галузі. А. Сурозький говорив також і про те, що деякий час навіть працював у психіатричному відділенні.

Уже, будучи священнослужителем, А. Сурозький провів ряд лекцій на тему теолого-філософського осмислення психічної сфери людини. У своєму виступі «Психологія і духовний досвід», який був виголошений на Фройдистському психоаналітичному товаристві митрополит зазначив, що не у всьому погоджується з підходом З. Фрейда до явищ психіки. Зокрема, А. Сурозький визнає присутність в психіці людини феномену «несвідомого», однак для владики «несвідоме – це така глибина, де є все те, що ми отримуємо спадково, що ми мимоволі сприймаємо від різних впливів – все це осідає там, але ще не готове прокинутися в повній зрілості, не готове до того, щоб бути викликано на поверхню, тому що незріле... я сприймаю несвідоме саме так: це щось дуже дороге, дуже значне» [3, с. 865]. Говорячи про духовний досвід, А. Сурозький каже, що «духовний досвід досягає нас і стає реальним для нас в межах нашої свідомості, нашого розуму і часом якимось чином досягає і нашої фізичної істоти. Але при всьому цьому я не вважаю, ніби духовний досвід можна звести до психологічної бурі або, що психологічну бурю можна звести до чистої фізіології [3, с. 865].

У бесідах А. Сурозького, які торкаються психічної (душевної) сфери життя людини, владики говорить про розум, свідомість, почуття, волю. Християнська антропологічна думка виділяє такі складові елементи душі, як розум, воля, почуття.

*Висновки.* Резюмуючи думки А. Сурозького про склад людської природи, можна сказати, що владики дотримувався як дихотомічних поглядів, в яких говорив про дві головні субстанції – тіло і дух, так і трихотомічних, в яких він розглядав душу людини, як проміжну ланку між тілом і духом, під якою розумів чуттєвий, емоційний світ людини. Проте, цілісна природа людини, – на думку митрополита, – полягає у гармонійному поєднанні трьох складових. А. Сурозький стверджує: «ми – не суто духовні істоти, ми – не душа, ув'язнена в тілі чи на деякий час зв'язана з тілом, ми – втілений дух, і повнота людини не в її дусі чи її душі, а в її духовно-душевної єдності з тілом» [2, с. 97]. Між тілом і душею, а також духовними переживаннями існує нерозривний зв'язок, оскільки наші тілесні відчуття впливають і є частиною того, що відбувається в нашій душі, серці і розумі. Саме таке гармонійне поєднання всіх трьох частин – тілесної, душевної і духовної складає ядро людської особистості. Людину, за словами А. Сурозького, слід розглядати тільки цілісно, поєднуючи всі три складові. Шлях до обоження, шлях розвитку людини постає поєднанням тілесних практик з раціональними рефлексіями та психологічним досвідом внутрішнього перетворення, а проблема особистісного внутрішнього шляху зводиться до вчення про людську іпостасну сутність. Онтологічна основа для обоження людини міститься вже у самій її природі, і сягає тілесних витоків буття.

#### Список використаних джерел

1. Андрейків В. Покайтеся! Віруйте в Євангеліє – Царство Боже настало! Вступ до богослів'я Православної Церкви / пресвітер Володимир Андрейків – К.: Юніверс, 2015. – 448 с.
2. Антоний Митрополит Сурожский. Самопознание/ Антоний Митрополит Сурожский. Труды. Книга первая. – 3-е изд. – М.: Практика, 2014. – 1098 с.
3. Антоний Митрополит Сурожский. Тело, дух, душа: целостность человеческой личности / Антоний Митрополит Сурожский. Труды. Книга вторая. – 3-е изд. – М.: Практика, 2014. – 978 с.
4. Лосський М. О. Обґрунтування інтуїтивізму. Світ як органічне ціле / Микола Лосський ; перекл. проф. В. М. Петрушова, прим. В. П. Філатова. – Харків: Видавель Савчук О. О., 2016. – 340 с. – (Серія «Філософська класика в українському перекладі». Випуск 4).
5. Давиденков О. Догматическое богословие / протоиерей Олег Давыденков // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://azbyka.ru/otechnik/Oleg\\_Davydenkov/dogmaticheskoe-bogoslovie/7\\_3\\_1](https://azbyka.ru/otechnik/Oleg_Davydenkov/dogmaticheskoe-bogoslovie/7_3_1)
6. Мень А., прот. / Отец Александр Мень отвечает на вопросы слушателей. – М.: Фонд имени Александра Меня, 2004. Ред. Владимир Илюшенко – 320 с.
7. Симеон Новый Богослов, прп. Творения преподобного Симеона Нового Богослова. Слова и гимны: [в 3 кн.]. – М.: Сибирская Благовонница, 2011. – Кн. 2. – 720 с.
8. Феодорит Кирский. О природе человека / блаженный Феодорит Кирский // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://azbyka.ru/otechnik/Feodorit\\_Kirskij/O\\_prirode\\_cheloveka/](https://azbyka.ru/otechnik/Feodorit_Kirskij/O_prirode_cheloveka/)
9. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – К., 1973. – 600 с.
10. Kallistos of Diokleia. Praying with the body: the hesychast method and non-Christian parallels // Eastern Churches review. – 1992? V.14(2). – P. 6-35.

#### References

1. Andreikiv V. Pokaitesia! Viruite v Yevangelie – Tsarstvo Bozhe nastalo. (2015)[Repent! Believe in the Gospel - The Kingdom of God is Coming!] Vstup do bogoslivyva Pravoslavnoi Tserkvi / presviter Volodumir Andreikiv. – K.: TOV «Yunivers» [in Ukrainian].
2. Antonii, mytropolut Surozkyi. (2014). Samopoznanie [Self-knowledge]/ Antonii, mytropolut Surozkyi. Trudy. Kniga pervaya. – 3-e izd. – M.: Praktika [in Russian].
3. Antonii, mytropolut Surozkyi. (2014). Telo, duch, dusha: tselostnost chelovecheskoi lichnosti [Body, spirit, soul: the integrity of the human person] / Antonii, mytropolut Surozkyi. Trudy. Kniga vtoraya. – 3-e izd. – M.: Praktika [in Russian].
4. Lossky M. O. (2016). Obgruntuvannia intuityvizmu. Svit iak organichne tsile [Rationale for intuition. The world as an organic whole] / Mykola Lossky ; perek. prof. V.M. Petrushova, prym. V.P. Filatova. – Kharkiv: Vydavets Savchuk O.O. [in Ukrainian].
5. Davydenkov O. Dogmaticheskoe bogoslovie. [Dogmatic theology] – URL: [https://azbyka.ru/otechnik/Oleg\\_Davydenkov/dogmaticheskoe-bogoslovie/7\\_3\\_1](https://azbyka.ru/otechnik/Oleg_Davydenkov/dogmaticheskoe-bogoslovie/7_3_1). [in Russian].
6. Men A. prot. (2004) / Otets Aleksandr Men otviechaet na voprosy slushatelei [Father Alexander Men answers questions from listeners]. – M.: Fond imeni Aleksandra Menia, [in Russian].
7. Simeon Novyi Bogoslov, prp. (2011) Tvorenia prepodobnogo Simeona Novogo Bogoslova. Slova i gimny [Words and hymns]: [v 3 kn.]. – M.: Sibirskaia Blagovoznitsa, [in Russian].
8. Feodorit Kirskiy. O prirode cheloveka [About human nature] / blazhennyi Feodorit Kirskiy – URL: [https://azbyka.ru/otechnik/Feodorit\\_Kirskij/O\\_prirode\\_cheloveka/](https://azbyka.ru/otechnik/Feodorit_Kirskij/O_prirode_cheloveka/) [in Russian].
9. Filosofskiy slovnyk. (1973). [Philosophical Dictionary] / za red. V. I. Shynkaruka. – K., [in Ukrainian].
10. Kallistos of Diokleia (1992). Praying with the body: the hesychast method and non-Christian parallels // Eastern Churches review.